

Jan Jachymek

Koncepcja narodu i państwa w myśli politycznej Polskiego Stronnictwa Ludowego "Wyzwolenie" (1919 - 1939)

Rocznik Lubelski 27-28, 131-143

1985-1986

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JAN JACHYMEK

KONCEPCJA NARODU I PAŃSTWA W MYŚLI POLITYCZNEJ
POLSKIEGO STRONNICTWA LUDOWEGO „WYZWOLENIE”
(1919—1939)

UWAGI WSTĘPNE

Niezbędne wydaje się poczynienie kilku wyjaśnień dotyczących zasadniczych treści wchodzących w zakres tego tematu.

Po pierwsze — będziemy się starali zrekonstruować w głównych zarysach poglądy i koncepcje PSL „Wyzwolenie” na naród polski, jego części składowe i na znaczenie poszczególnych klas oraz warstw społecznych w państwie. Poglądy na państwo — jakie ono miało być na przyszłość, czyje interesy w pierwszej kolejności miało realizować, jaki miał być jego ustroj wewnętrzny oraz jakie miejsce Polski wśród innych państw i narodów.

Po drugie — wyjaśnienia wymaga samo pojęcie myśl polityczna. Przez myśl polityczną rozumiemy poglądy i koncepcje utwierdzające, reformujące lub negujące ustroj państwa i tworzące wizję nowego ładu społecznego, u którego podłoża leży interes klasowy. Myśl polityczna PSL „Wyzwolenie” proponowała szeroki zakres reform, które w konsekwencji prowadziłyby do gruntownych przeobrażeń ustrojowych, wyrażonych w koncepcji Polski Ludowej opartej na rządach chłopsko-robotniczych. Owe koncepcje stanowią istotę naszych rozważań.

Wreszcie po trzecie — niezbędne jest krótkie przedstawienie PSL „Wyzwolenie”: jaka to była partia i jakie miejsce zajmowała w życiu politycznym Polski po odzyskaniu niepodległości państwowej w 1918 roku. PSL „Wyzwolenie” działało blisko 12 i pół roku — od 1 listopada 1918 roku, czyli od zjazdu w Warszawie, który do nazwy PSL dodał tytuł organu prasowego — „Wyzwolenie”, do 15 marca 1931 roku, kiedy to na Kongresie w Warszawie połączyło się z PSL „Piast” i Stronnictwem Chłopskim, tworząc Stronnictwo Ludowe.

Rodowód PSL „Wyzwolenie” sięga 4—5 grudnia 1915 roku, a więc powołania PSL w Warszawie drogą unifikacji Stronnictwa Ludowego, Związku Chłopskiego i Związku Ludu Polskiego. Zarówno początki, jak i późniejsza działalność stronnictwa łączą się mocno z Lublinem i Lubelszczyzną. W Lublinie na jesieni 1915 roku zaczęła wychodzić gazeta „Polska Ludowa”, która stała się organem PSL, na zjeździe w Lublinie — w czerwcu 1916 roku uchwalono program PSL, wreszcie w Lublinie 6—7 listopada 1918 roku przywódcy PSL „Wyzwolenie” byli współtwórcami Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej. Lubelszczyzna natomiast należała do rządu czołowych regionów w Polsce pod względem wpływów PSL „Wyzwolenie”.

W tym czasie, gdy działało PSL „Wyzwolenie”, było w Polsce 25 gabinetów rządowych, przy czym stronnictwo uczestniczyło tylko w trzech: w gabinecie Ignacego Daszyńskiego (7—14 listopada 1918 roku) ministrami byli: Stanisław Thugutt — sprawy wewnętrzne, Juliusz Poniatow-

ski — rolnictwo, Tomasz Nocznicki i Błażej Stolarski — bez teki; w rządzie Jędrzeja Moraczewskiego (17 listopada 1918—16 stycznia 1919 roku): S. Thugutt — sprawy wewnętrzne, B. Stolarski — rolnictwo i dobra koronne, T. Nocznicki — bez teki; i wreszcie w Rządzie Obrony Narodowej Wincentego Witosa (24 lipca 1920—13 września 1921 roku): J. Poniatowski — rolnictwo i dobra państwowe (17 lutego 1921 roku wycofał się). W sumie PSL „Wyzwolenie” uczestniczyło w rządach około 270 dni, zachowując do pozostałych gabinetów stosunek przeważnie opozycyjny.

O tym, że PSL „Wyzwolenie” było liczącym się ugrupowaniem politycznym świadczy fakt, że jego elitę kierowniczą było stać na wypracowanie własnych projektów: konstytucji — przedłożona na forum Sejmu 6 maja 1919 roku, oraz reformy rolnej, której założenia przedstawił izbie sejmowej J. Poniatowski 11 kwietnia 1924 roku.

PSL „Wyzwolenie” znajdowało się w czołówce życia politycznego Polski głównie dlatego, że w wyborach do sejmu uzyskiwało wyniki plasujące jego Klub Poselski na 2—3 miejscu. W 1919 roku uzyskało 57 mandatów poselskich, ustępując jedynie endecji (109), w 1922 roku — 48 mandatów i trzecie miejsce (za endecją — 98, i PSL „Piast” — 78 posłów), a w roku 1928 też trzecie miejsce — 40 posłów (za BBWR — 122, i PPS — 63 posłów)¹.

O sile PSL „Wyzwolenie” i o tym, że było masową partią polityczną świadczą dane o stanie członkowskim. Otóż na posiedzeniu Klubu Poselskiego 16 marca 1932 roku — zwołanym w rocznicę połączenia stronnictw chłopskich, sekretarz naczelny SL — Kazimierz Bagiński, powiedział, że w chwili powstania SL liczyło 289 700 członków, z czego: 141 000 to byli członkowie PSL „Wyzwolenie”, 102 000 PSL „Piast” i 46 700 Stronnictwa Chłopskiego².

ROLA I ZNACZENIE KLAS I WARSTW SPOŁECZNYCH W NARODZIE

Na trzy dni przed powstaniem rządu w Lublinie S. Thugutt pisał m. in.: „Polska jest przede wszystkim ludu własnością, a lud jedynym Polski zbawieniem, to lud może i powinien ująć mocno w garść władzę”³. Ideałem przyszłej Polski była Polska Ludowa, państwo ludowo-republikańskie, w którym władza byłaby oparta na ludzie — szerokiej podstawie społecznej, ludzie — rozumianym jako lud pracujący: chłopci, robotnicy i inteligencja. Władza miała być oparta więc na tych, którzy żyli z pracy własnych rąk bądź umysłu. To lud miał być suwerenem w państwie, źródłem wszelkiej władzy, zaś trzon ludu pracującego stanowili chłopci jako najliczniejsza klasa społeczna.

Przywódcy PSL „Wyzwolenie” czołową rolę chłopów w narodzie i państwie uzasadniali najczęściej liczebnością i dlatego formułowali postulat proporcjonalnego udziału w rządach i reprezentacji parlamentarnej. To chłopci zasilali inne klasy i warstwy społeczne świata pracy, tj. klasę robotniczą i inteligencję, a nie odwrotnie. Czołową pozycję chłopów w na-

¹ Zob. J. J a c h y m e k: *Myśl polityczna PSL „Wyzwolenie” 1918—1931*, Lublin 1983, s. 26—30.

² Komunikaty Informacyjne Komisariatu Rządu na miasto stołeczne Warszawę. Komunikat z 19 III 1932, s. 300—301.

³ S. T h u g u t t: *Pańskie rządy*. „Wyzwolenie” nr 44 z 3 XI 1918, s. 387.

rodzie uzasadniano kościuszkowskim hasłem „żywią i bronią”, tym, że chłopci są wytwórcami produktów żywnościowych, bez których pozostałe grupy społeczne obejść się nie mogą. Że wreszcie — zarówno z ich liczby, jak i faktu posiadania prywatno-indywidualnego gospodarstwa rolnego — chłopci są świadomi swej pierwszoplanowej roli w obronie ojczyzny i gospodarstwa, utożsamiając te pojęcia.

Ponieważ rolnictwo miało być w Polsce Ludowej wiodącą gałęzią gospodarki narodowej, chłopom wyznaczano czołową rolę w przemianach społeczno-ustrojowych i w przyszłym państwie. Według danych z 1921 roku w rolnictwie było zatrudnionych 63,8% ogółu ludności, a klasa chłopska liczyła 14,5 mln osób — przy czym chłopci małorolni — 7,2 mln⁴. Do roli czołowej siły społecznej — w mniemaniu przywódców PSL „Wyzwolenie” — upoważniały chłopów takie zalety, jak: pracowitość, oszczędność, siła fizyczna i moralna wypływająca z ich obcowania z przyrodą, praca na swoim — wzmagająca inicjatywę i przedsiębiorczość, wreszcie dążenie do zaprowadzenia w życiu społecznym ładu i logiki zaobserwowanych w przyrodzie.

Polska agrarna, czyli drobnorolna — jak pisał Maksymilian Malinowski, wieloletni prezes PSL „Wyzwolenie” — „jest pierwszym i najważniejszym stopniem gospodarczego rozwoju kraju”. Uważał, że chłopci odegrają rolę „nowego czynnika” w życiu społeczno-politycznym kraju, dlatego że byli szczególnym typem „pracownika-wytwórcy”, pełniąc zarazem rolę przedsiębiorcy, inicjatora i kierownika zakładu produkcyjnego, a oddając jednocześnie własną pracę, stawali się przez to ludźmi niezależnymi. Chłopci więc mieli stanowić trzon narodu, fundament siły i obrony państwa, gwarantując najracjonalniejszego odrodzenia narodowego i wszechstronnego rozwoju Polski. PSL „Wyzwolenie” uznawało, że jednym ze źródeł klęski narodu i państwa w końcu XVIII wieku było to, że mniejszość była narodem. Dlatego dążyło do odwrócenia sytuacji⁵.

Dla uzasadnienia czołowej roli chłopów w życiu narodu i państwa twórcy myśli politycznej PSL „Wyzwolenie” posługiwali się argumentami z przeszłości, przemyśleniami zawartymi w Konstytucji 3 maja z 1791 roku, w uniwersale połanieckim z 1794 roku, w poglądach Tadeusza Kościuszki, Hugona Kołłątaja, Stanisława Staszica, Karola Libelta, Maurycego Mochnackiego, Seweryna Goszczyńskiego, Henryka Michała Kamińskiego, Joachima Lelewela, Adama Mickiewicza i ks. Piotra Ściegiennego, a więc propagatorów reform społecznych, twórców ruchu narodowyzwoleńczego i myśli demokratycznej, którzy łączyli ideę społecznego wyzwolenia ludu — chłopów, z odrodzeniem Polski. Wracając do sformułowań Manifestu Towarzystwa Demokratycznego z 1836 roku i Manifestu Rządu Narodowego z 1863 roku, Tomasz Nocznicki pisał m. in.: „Bez ludu — bez chłopów nie będzie Polski [...]. Przez lud, z ludem — do Polski Ludowej”. W innym miejscu zaś twierdził: „Jak wieś zmarnieje, to Polska zmarnieje”⁶.

⁴ J. Żarnowski: *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1973, s. 32.

⁵ M. Malinowski: *Co robili i co zrobili w I-ym i II-im Sejmie wskrzeszonego Państwa Polskiego postowie Klubu Poselskiego PSL „Wyzwolenie”*, Warszawa—Łódź 1927, s. 5.

⁶ T. Nocznicki: *Co chłopci o pańszczyźnie wiedzieć powinni*, Warszawa 1935, s. 15—16; Tenże: *Jak wieś zmarnieje, to Polska zmarnieje*. „Wyzwolenie” nr 38 z 19 IX 1926, s. 4.

Uzasadnienie agrarnej wizji Polski wspierano też przykładami Czechosłowacji, Danii i Jugosławii — a więc państw, w których z powodzeniem zrealizowano założenia ideologii agrarnej. Dlatego też stronnictwu chłopskiemu zamierzano nadać charakter partii ogólnonarodowej, całkowicie odpowiedzialnej za losy narodu i państwa, zdolnej do samodzielnego sprawowania władzy lub w sojuszu z partiami reprezentującymi interesy ludzi pracy. W Polsce agrarnej starano się upatrywać tamę dla rewolucyjnych rozwiązań społeczno-ustrojowych z jednej strony oraz przeciwwagę dla siły i znaczenia klas posiadających, czerpiących zysk z cudzej pracy — z drugiej.

Budowa silnego, suwerennego i ludowodemokratycznego państwa miała realizować się przy założeniu, że władza oprze się na szerokiej podstawie społecznej, na ludziach pracy, głównie chłopach. Dlatego proponowane reformy społeczno-ustrojowe miały mieć głęboki zakres, taki, który po pierwsze uwzględniałby interesy ludzi pracy — głównie chłopów, i po drugie — zmierzałby do likwidacji klas wielkopoziadających. Likwidacja ekonomicznych podstaw siły politycznej klas posiadających, tj. odebranie im własności środków produkcji, miało w konsekwencji doprowadzić do odsunięcia tychże klas od władzy państwowej. Klasy zaś pracujące miałyby udział we władzy proporcjonalny do ich liczebności.

Klasę robotniczą uznawało PSL „Wyzwolenie” za głównego sojusznika politycznego chłopów i wespół z nią zamierzało w przyszłości tworzyć rządy chłopsko-robotnicze. Wychodząc z realnie istniejącego w latach 20-tych układu sił społecznych, stronnictwo uznawało, że Polska na długo pozostanie krajem rolniczym. Niedorozwój kapitalizmu, stosunkowo niewielka klasa robotnicza — w sensie proletariatu wielkoprzemysłowego (robotnicy w przemyśle i górnictwie stanowili w 1921 roku 17,2% ogółu zatrudnionych, a pracownicy rolni — 3 mln), niski stopień industrializacji i urbanizacji oraz zróżnicowanie miast pod względem narodowościowym, społecznym oraz świadomościowym — wpływały, według PSL, na to, że robotnicy nie mogli być siłą motoryczną przeobrażeń ustrojowych. Tym bardziej że teren robotniczy był penetrowany przez różne kierunki ideowopolityczne; w 1929 roku tylko 19% robotników należało do związków zawodowych, z czego 30,7% do związków klasowych, 35,6% do narodowosolidarystycznych, 14,3% do chrześcijańskich, a 16,9% do sanacyjnych. Partie klasowe — głoszące program marksistowski — uzyskały w wyborach 1922 roku 12,9% głosów, a w roku 1928 — 20%⁷. Ponadto wyrażano obawę, że pierwiastek międzynarodowy wśród proletariatu może wziąć górę nad interesem narodowopañstwowym. Brano też pod uwagę rodowód klasy robotniczej w Polsce, który był w istocie chłopski. Z tych to głównie względów PSL „Wyzwolenie” — mimo iż uznawało klasowy podział społeczeństwa — to inaczej określało rolę hegemonia, wyznaczając proletariatu rolę sojusznika politycznego.

PSL „Wyzwolenie” również inteligencję uznawało za sojusznika politycznego, podkreślając, że może ona spełniać właściwie swą rolę, jeśli będzie ściśle związana z ludźmi pracy i wierna ich interesom. W rządzie sojuszników społecznych stawiano też rzemieślników, drobnych wytwórców. Ogólnie zatem należy stwierdzić, że określenie suwerena w myśli

⁷ J. Żarnowski: *Społeczeństwo...*, s. 32, 98—99.

politycznej PSL „Wyzwolenie” miało charakter społecznie postępowy w istniejącej rzeczywistości, gdyż zakładało eliminację klas wielkopsiadających i odsunięcie ich od władzy państwowej. Tak więc naród w przyszłej Polsce Ludowej mieli stanowić ludzie pracy: chłopci, robotnicy, inteligencja i rzemieślnicy.

WŁASNOŚĆ ŚRODKÓW PRODUKCJI

By klasy pracujące mogły dojść do istotnego znaczenia w państwie, niezbędne stawało się przeprowadzenie istotnych zmian w ekonomice, w formach własności podstawowych środków produkcji: ziemi i fabryk. Dlatego PSL „Wyzwolenie” uznawało za konieczne zniesienie różnic w stanie posiadania, dążyło do demokratyzacji posiadania, wychodząc z założenia, że demokracja formalno-polityczna będzie fikcją wobec olbrzymiej rozpiętości ludzi w stosunku do posiadanych środków produkcji.

Stronnictwo stało na stanowisku, że uobywatelnienie chłopów i ich społeczne wyzwolenie nastąpi wówczas, jeżeli zostanie zrealizowana reforma rolna. Dlatego na pierwszym planie stawiało parcelację wielkiej własności ziemskiej powyżej 60 ha, a w ośrodkach podmiejskich i przemysłowych — powyżej 30 ha. W programie z 1925 roku⁸ zawarto postulat reformy rolnej bez odszkodowania. Konieczność przeprowadzenia reformy rolnej uzasadniano: wadliwą strukturą agrarną, przeludnieniem wsi, niewykorzystaniem zasobów pracy dla państwa, emigracją, koniecznością związania chłopów z państwem dla zachowania jego suwerenności, terytorialnej integralności i trwałości rozwoju.

Przebudowa ustroju rolnego miała wyrażać się w wielu reformach towarzyszących parcelacji, jak: komasacja, melioracja gruntów, likwidacja serwitutów, ochrona gospodarki chłopskiej przed rozdrabnianiem, zalesienie przestrzeni nie użytkowanej, osuszenie mokradeł, dostarczenie rolnictwu niezbędnego kredytu — krótko- i długoterminowo — przy korzystnej stopie procentowej dla rolnika, progresja i regresja w polityce podatkowej, regulacje cenowe, gwarancja opłacalności produkcji rolniczej, właściwa polityka eksportowa i ochronno-celna, dostarczenie niezbędnej ilości środków przemysłowych do produkcji rolniczej, a także materiału nasiennego, właściwa organizacja zbytu piodów i produktów rolniczych.

Ustrój gospodarczy Polski Ludowej miał się opierać na trzech formach własności: prywatnej — ziemia, drobne warsztaty wytwórcze w przemyśle ludowym, rolno-spożywczym, budowlanym, drzewnym; spółdzielczej — obejmującej zarówno wytwórczość rolniczą, jak i przemysłową; państwowej — przemysł, kopalnie, banki, koleje, lasy, większe akweny wodne. Zakres prywatno-indywidualnego stanu posiadania określano ogólnie w takich rozmiarach, by nie stwarzał on podstawy do wyzysku drugiego człowieka.

Czołową gałęzią wytwórczości narodowej miało być rolnictwo — oparte na samodzielnych, rodzinnych gospodarstwach chłopskich z prawem dziedziczenia. Za pożądany uznawano taki obszar gospodarstwa, który

⁸ *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów. Zebrali i opracowali S. Lato i W. Stankiewicz, Warszawa 1969, s. 238.*

byłby efektywnie wykorzystany przez członków rodziny chłopskiej. Wielkość gospodarstwa uzależniano od konkretnych warunków terenowych, glebowo-klimatycznych, postulując rozmiary od 15 do 20 ha średnio, a najwyżej do 60 ha.

Spółdzielczość⁹ miała odgrywać rolę łącznika między rolnictwem a przemysłem. W spółdzielczości rolniczej, wytwórczej, finansowej i handlowej miała się realizować idea pracy od podstaw, zawarta w zaraniarskim haśle „sami sobie”. Rozwój spółdzielczości miał służyć przede wszystkim wzrostowi produkcji rolniczej i uchronieniu chłopów od wyzysku pośredników.

Przemysł¹⁰ miał być związany ściśle z rolnictwem i podporządkowany jego rozwojowi. Ekspozowano potrzebę rozwijania przemysłu rolno-spożywczego oraz tych gałęzi, które miały oparcie w krajowej bazie surowcowej. Podkreślano znaczenie przemysłu ciężkiego dla obronności i unowocześnienia gospodarczego kraju, akcentowano konieczność skupienia zakładów przemysłowych w rękach polskich, opowiadano się za państwową, spółdzielczą i prywatną własnością w przemyśle.

Państwu przyznawano rolę organizatorską rozwoju przemysłu, doceniano znaczenie planowania gospodarczego i konieczność elektryfikacji także dla ogólnocywilizacyjnego rozwoju kraju. PSL „Wyzwolenie” wskazywało, że koszty elektryfikacji weźmie świadomie na swe barki wieś. Wizja rolniczo-przemysłowego modelu gospodarczego Polski wypływała z realnej sytuacji kraju o przewadze rolnictwa w procesie wytwórczym, a chłopów w społeczeństwie.

WŁADZA PAŃSTWOWA

PSL „Wyzwolenie”, mając świadomość kryzysu liberalnego modelu burżuazyjnej demokracji parlamentarnej, widziało potrzebę ustanowienia w ludowo-republikańskiej Polsce mechanizmów zapewniających równowagę między legislatywą a egzekutywą. Odchodziło od monteskiuszowskiej zasady trójpodziału władz i stało konsekwentnie na gruncie równowagi między władzą ustawodawczą i wykonawczą. Uznając ideę ludowładztwa¹¹ za fundament ustroju politycznego Polski Ludowej, PSL „Wyzwolenie” uważało, że winna się ona realizować w formie pośredniej: jednoizbowy parlament, 5-przymiotnikowe prawo wyborcze, 3-letnia kadencja sejmu; i bezpośrednio — przyznającej prawo inicjatywy ustawodawczej obywatelom, Naczelnej Izbie Gospodarczej — reprezentującej świat pracy, wreszcie wypowiedzania się drogą referendum ludowego w sprawach najważniejszych dla państwa.

Mechanizmem kontrolnym sejmu miało być wyposażenie prezydenta RP w prawo rozwiązywania Izby przed upływem kadencji. Władza wy-

⁹ *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego*, t. II: 1918—1931. Zebrali i opracowali S. Giza i S. Lato, Warszawa 1967, s. 54. Zob. *Droga do polepszenia dobrobytu wsi*. „Wyzwolenie” nr 25 z 21 VI 1925, s. 4.

¹⁰ *Materiały źródłowe...*, t. II, s. 54, 131, 186—187. Zob. *Łączność miasta ze wsią*. „Wyzwolenie” nr 17 z 22 IV 1923, s. 7.

¹¹ *Podstawa ładu Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1920, s. 42; S. Thugutt: *Jakich Polsce rządów potrzeba*, Warszawa 1920, s. 4.

konawcza¹² opierałaby się na dwustopniowej egzekutywie: prezydent i Rada Ministrów. Stronnictwo opowiadało się za wyborem prezydenta drogą powszechnego głosowania po to, by miał oparcie i należną powagę w narodzie oraz był uniezależniony od partii politycznych. Rząd chłopsko-robotniczy opierałby się na dwu najliczniejszych klasach pracujących, wspartych wiedzą inteligencji. Kadrom aparatu państwowego stawiano wysokie wymagania zawodowe i moralne, przewidując materialną odpowiedzialność za ewentualne szkody wyrządzone obywatelowi wskutek błędnie podjętych decyzji i niezgodnych z przepisami obowiązującego prawa.

Dążąc do ustanowienia w życiu zasad sprawiedliwości społecznej, PSL „Wyzwolenie” stało na gruncie niezawisłości sądownictwa¹³ i opowiadało się za równością obywateli wobec prawa oraz koniecznością bezwzględnego przestrzegania prawa. Sądownictwo miało być: łatwo dostępne bądź tanie, przy czym wyroki w sądach powinny zapadać szybko i być sprawiedliwie ferowane. Sędziowie winni wykazywać się takimi walorami, jak: wysoki stopień poczucia sprawiedliwości, wykształcenie, uzdolnienie, brak pobudliwości, uprzedzeń klasowych i politycznych. W modelu sądownictwa nie uwzględniano sądów odwoławczych, wychodząc z założenia, że sąd jak sprawiedliwość jest jeden. Opowiadano się za sądami pokoju i sądami przysięgłych, przeciwstawiano się wyrokowi śmierci i optowano za wybieralnością sędziów i ławników. Ci ostatni — jako czynnik ludowy — mieli wpływać nie tylko na sprawiedliwie ferowane wyroki, ale spełniać funkcję doradczą i wychowawczą wobec wsi.

Idea ludowładztwa miała się też realizować poprzez udział obywateli w pracach szeroko rozumianego samorządu¹⁴: terytorialnego, gospodarczego, spółdzielczego i oświatowego. Będąc wierni hasłu, „kto rządzi w gminie, ten rządzi w państwie”, działacze PSL „Wyzwolenie” traktowali zwłaszcza samorząd terytorialny jako: podstawę administracji państwowej, „żrenicę wolności”, wyraz ludowładztwa, demokratycznego ustroju państwa, przeciwagę biurokracji, szkołę wychowania obywatelskiego i patriotycznego. Opowiadali się za: demokratyzacją samorządu, obniżeniem granicy wieku dla posiadających czynne i bierne prawo wyborcze (21—25 lat), 3-letnią kadencją ciał samorządowych, 5-przymiotnikowym prawem wyborczym, wybieralnością wójtów, starostów i wojewodów. Postulowali, by do samorządów wybierać ludzi: najlepszych, rozumnych, uczciwych, nieugiętych, społeczników.

Stronnictwo proponowało daleko idącą decentralizację aparatu państwowego przez czynny udział najszerszych rzesz ludności w pracy samorządowej, domagało się realizacji konstytucyjnie przewidzianych uprawnień samorządu w przedmiocie ustawodawstwa lokalnego, mającego obejmować całokształt zagadnień życia społeczno-gospodarczego i kulturalno-oświatowego na danym terenie. W trójstopniowej budowie samorządu terytorialnego: gminny — powiatowy — wojewódzki, rady miały spełniać nie tylko rolę opiniodawczą, ale i decyzyjną.

¹² T. Nocznicki: *Rozważania o Rządzie Ludowym w Lublinie*, Lublin 1928, s. 23; S. Thugutt: *Wybór pism i autobiografia*, Warszawa 1939, s. 94—101.

¹³ *W sprawie sądów gminnych*. „Wyzwolenie” nr 46 z 16 XI 1924, s. 7; *Nowa organizacja sądownictwa*. Tamże, nr 13 z 24 III 1929, s. 6.

¹⁴ A. Bogusławski: *Samorząd w ubiegłym dziesięcioleciu*, Warszawa 1929, s. 12 i n.; J. Ledwoch: *Samorząd*. „Wyzwolenie” nr 9 z 1 III 1925, s. 4.

PRAWA I OBOWIĄZKI OBYWATELI

W ludowo-republikańskiej wizji państwa PSL „Wyzwolenie” kreśliło stosunkowo szeroki katalog wolności, praw, ale i obowiązków obywatelskich. W sferze podstawowych wolności obywateli wskazywano na konieczność zapewnienia: nietykalności i bezpieczeństwa osobistego, nienaruszalności mienia, wolności sumienia i wyznania, słowa i druku, zgromadzeń, nienaruszalności mieszkania i tajemnicy korespondencji. W dziedzinie praw socjalnych: prawo do pracy, oświaty i nauki, ochrony zdrowia, materialnego zabezpieczenia na wypadek choroby, niezdolności do pracy i na starość. Tomasz Nocznicki uznawał za konieczne wprowadzenie ubezpieczeń społecznych na starość dla rolników. Ten postulat ujęto w programie z 1925 roku¹⁵. W kategorii praw politycznych szczególnie podkreślano potrzebę prawa do zrzeszania się — koalicji, oraz czynnego i biernego prawa wyborczego.

W sferze obowiązków obywatelskich¹⁶ na pierwszy plan wysuwano: przestrzeganie norm obowiązujących w państwie — konstytucji, ustaw, prawa, a dalej — umacnianie ekonomicznych podstaw państwa i wzbogacanie materialnych źródeł realizacji praw socjalnych, wskazywano wreszcie na obowiązek służby wojskowej i wzmacniania mocy obronnych państwa.

Ponieważ w rządzie najwyższych wartości ideowych PSL „Wyzwolenie” usytuowało oświatę¹⁷ dla ludu, dlatego nieco więcej uwagi poświęcimy temu zagadnieniu. Oświatę uznawało stronnictwo za jedną z dróg wiodących do społecznego wyzwolenia chłopów. Stronnictwo skonstruowało spójną wizję jednolitego szkolnictwa i procesu wychowawczego dla dzieci oraz młodzieży, poczynawszy od wychowania przedszkolnego — dzieci do lat trzech — przez obowiązkową, bezpłatną, powszechną i świecką szkołę 7-klasową, szkolnictwo średnie — ogólnokształcące, zawodowe i rolnicze, a także studia na wyższym poziomie. Programy nauczania miały umożliwiać przechodzenie młodzieży od szkół niższego do wyższego typu.

Szczególność uwagę zwracano na potrzebę rozwoju wyżej zorganizowanych szkół powszechnych na wsi, z większą liczbą izb i pracowni, szkół z kadrami nauczycielską dobrze przygotowaną — głównie z myślą o niwelacji różnic, jakie w tym względzie były widoczne w porównaniu ze szkołami w miastach. Postulowano konieczność obowiązkowego nauczania młodzieży do lat 18. Formułowano szeroki program oświaty pozaszkolnej i dążono do likwidacji analfabetyzmu. W nauczycielu widziano działacza oświatowego i społecznika, wyrażając troskę o jego uposażenie, warunki bytowe i prestiż społeczny. Dążono do zachowania niezależności oświaty, uchronienia jej przed nadmiernym uzależnieniem od czynnika administracyjnego, przed namiętnościami politycznymi i ewentualnymi antagonyzmem, których powodem mogła być religia i wyznanie.

PSL „Wyzwolenie”, stojąc na gruncie zasady rozdziału Kościoła od

¹⁵ *Materiały źródłowe...*, t. II, s. 122.

¹⁶ *Rezolucje zjazdu walnego*. „Wyzwolenie” nr 12 z 18 III 1923, s. 23; W. Łypacewicz: *W sprawach podatkowych*. Tamże, nr 13 z 28 III 1926, s. 6.

¹⁷ *Wnioski w sprawach oświatowych* (Z. Nowickiego). „Wyzwolenie” nr 9 z 2 II 1920, s. 4; Z. Nowicki: *Polityka szkolna*. Tamże, nr 7 z 17 II 1924, s. 1—2.

państwa, wypowiedało się za świeckością szkoły, rozumiejąc ją w ten sposób, że zarząd szkolnictwem ma spoczywać w ręku czynników świeckich, że inspektorowie, kierownicy szkół i nauczyciele winni być ludźmi świeckimi, a jedynie religii mogą nauczać katecheci.

PSL „Wyzwolenie” proponowało powołanie przy ministerstwie Naczelnej Rady Szkolnej oraz rad szkolnych okręgowych w województwach, rad powiatowych i gminnych. Wszystkie stopnie rad szkolnych — w granicach określonych ustawą — miały być wyposażone w prawo decyzji, a nie tylko wydawania opinii, przy czym działalność kuratorów okręgowych i inspektorów szkolnych miała mieć charakter wykonawczy. W skład rad szkolnych wszystkich stopni mieli wchodzić przedstawiciele społeczeństwa reprezentujący samorządy komunalne, działacze oświatowi, nauczyciele, znawcy higieny szkolnej oraz przedstawiciele zakładów wychowawczych. W terenowych radach szkolnych 55% stanowić miał czynnik społeczny, a 45% nauczyciele, zaś w Naczelnej Radzie Szkolnej — odwrotnie. Członkowie rad szkolnych wszystkich stopni mieli pochodzić z wyborów albo też jako delegaci niższych organów samorządu szkolnego do wyższych. Kompetencji rad szkolnych wszystkich stopni podlegać miały sprawy dotyczące całego szkolnictwa, zwłaszcza szkół zawodowych. Ich profil powinien być zależny od potrzeb lokalnych. Natomiast Naczelna Rada Szkolna miała się dodatkowo zajmować szkolnictwem wyższym.

Opirając się na wewnętrznym regulaminie szkoły — poza ustawą — winny powstawać w każdej szkole „opieki szkolne” z udziałem nauczycieli, służące pomocą dzieciom niezamożnych rodziców, interesujące się stanem budynków, gospodarstw szkolnych itp. Dla uczącej się młodzieży przewidywano pomoc w formie: zapomóg bądź pożyczek dla biednych a zdolnych dzieci, bezpłatnych książek i zeszytów — z funduszy państwowych, dożywiania, zaopatrzenia w odzież, zakwaterowania w burdach i domach akademickich, ulg komunikacyjnych i zwolnień ze służby wojskowej. Jako niecierpiącą zwłoki uznano potrzebę organizowania szkolnictwa specjalnego i leczenia upośledzonych.

Myśl oświatowa PSL „Wyzwolenie” ideał wychowawczy określała następująco: wychowanie patriotyczne i społeczne, wyrobienie uczuć umiłowania ojczyzny, szacunku dla dobra publicznego, umiłowanie wolności, poszanowanie prawa, zwalczanie wszelkiej krzywdy mającej źródło w nierówności, wytrwałość w walce o sprawiedliwość, ofiarność dla każdej dobrej sprawy, trzeźwość itp. Ideał wychowawczy miał więc mieć charakter państwowy, obywatelski i społecznikowski.

POLSKA WŚRÓD PAŃSTW I NARODÓW

Dobro Rzeczypospolitej, dobro państwa było dla PSL „Wyzwolenie” dobrem najwyższym. Uznawało ono, że pełne — społeczne wyzwolenie chłopów może się zrealizować tylko w niepodległym państwie. Dlatego też problem utrwalania suwerenności państwa i jego terytorialnej integralności zajmował poczesne miejsce w myśli politycznej stronnictwa. Jej twórcy mieli świadomość, że nie będzie to proces łatwy wskutek przemieszania się narodowościowego ludności polskiej z inną; i to zarówno na wschodzie, jak i na zachodzie, a także częściowo i na południu. W isto-

cie PSL „Wyzwolenie” uznawało zasadę etniczną¹⁸ i wolność narodów do samostanowienia o własnym losie. Uważało, że terytorium Polski powinno obejmować także Śląsk, Warmię i Mazury — Śląsk Zaolziański, Spisz i Orawę, na północ od linii Czadca—Muszyna. Trudna według PSL „Wyzwolenie” była do wytyczenia wschodnia granica Polski ze względu na możliwość pozostawienia po jednej czy drugiej stronie mniejszości narodowych. Dlatego proponowano ustalenie tzw. linii równowagi, tj. pozostawienie w Polsce tylu Ukraińców i Białorusinów, ilu Polaków pozostałoby poza wschodnią granicą państwa.

Początkowo pod wpływem federacyjnej koncepcji Józefa Piłsudskiego PSL „Wyzwolenie” propagowało ideę tworzenia tzw. państw buforowych: Litwy, Białorusi, Ukrainy, by tym sposobem oddzielić Polskę od Rosji Radzieckiej. Jednak wskutek szacunku dla realiów uznało ową koncepcję jako ewentualnie przyszłościową, gdyby te narody chciały pozostać w związku z Polską.

PSL „Wyzwolenie” opowiadało się za ustanowieniem pokojowych stosunków między narodami i państwami. Wojnę uznawało za klęskę i zakale ludzkości. Wychodziło wszak z założenia, że w interesie ludzi pracy leży budowanie, a nie niszczenie, tym bardziej że wkraczali oni na drogę wyzwolenia społecznego i swe klasowe interesy mogli realizować tylko w niepodległym państwie i tylko w pokoju.

W stronnictwie panowało przeświadczenie o wysoce niekorzystnym położeniu geopolitycznym Polski, niekorzystnym ukształtowaniu granic drogą walki z sąsiadami, co też nie sprzyjało ułożeniu dobrych stosunków na przyszłość. Wrogość w odniesieniu do Niemców miała swe źródła w wielowiekowej tradycji walk z ich naporem na Wschód, ale też wynikała z faktu, że spore obszary ziem piastowskich pozostawały pod panowaniem zachodniego sąsiada. Nieprzyjazny stosunek utrzymywał się także do ZSRR i wypływał z negatywnej oceny przeobrażeń rewolucyjnych, rozumianych wyłącznie jako niszczące, prowadzących do utraty ziemi przez chłopów oraz spadku ich znaczenia politycznego. Jednocześnie PSL „Wyzwolenie” uznawało potrzebę ułożenia dobrosąsiedzkich stosunków ze Związkiem Radzieckim¹⁹, mając świadomość jego potęgi. Mimo to stało na stanowisku, że Polska ma dwóch wrogów w potężnych sąsiadach i dlatego orientowało się na sojusze z tzw. wielkimi demokracjami Zachodu, głównie Francją. Mylnie oceniało, że Paryż był „głównym ogniskiem i centralnym punktem polityki światowej”. Nie doceniano roli Anglii jako superarbitra w sprawach europejskich i architekta polityki zmierzającej — zgodnie z jej wiekową tradycją — do przeciwstawiania sobie dwu najpotężniejszych wówczas państw europejskich: Niemiec i ZSRR. Polska leżała na trasie konfliktu i to godziło w bezpieczeństwo jej granic.

Idea tworzenia wału słowiańskiego²⁰ — od Bałtyku po Adriatyk — z czołową rolą Polski w gronie państw mniejszych, w celu zabezpieczenia się przed ewentualną ekspansją Niemiec bądź ZSRR nie wyszła w latach 20-tych poza sferę projektów. Stronnictwo wskazywało, że trwałości pań-

¹⁸ *O granice państwa polskiego*. Tamże, nr 8 z 23 II 1919, s. 369.

¹⁹ *Materiały źródłowe...*, t. II, s. 118. Zob. *Mowa Z. Gralińskiego w Komisji Spraw Zagranicznych*. „Wyzwolenie” nr 6 z 3 III 1929, s. 4.

²⁰ *Sprawozdanie stenograficzne z 42 posiedzenia Sejmu w dniu 2 VI 1923, XLII/10*. Zob. *Mowa pos. E. Rudzińskiego*. „Wyzwolenie” nr 9 z 25 II 1923, s. 3.

stwa, jego granic i pokojowemu współzyciu między narodami będzie sprzyjać w przyszłości proces wyzwolenia ludzi pracy i objęcia przez nich władzy w poszczególnych państwach. Tymczasem bezpieczeństwo granic państwowych upatrywało w poszanowaniu traktatów międzynarodowych, w przeniesieniu punktu ciężkości w rozstrzyganiu sporów na arbitraż i koncyliację.

Dopóki małym państwom nie zabezpieczy się warunków pokojowego rozwoju, tak by nie mogły one paść ofiarą mocarstw, dopóki nie zapanuje powszechne rozbrowienie i zbiorowe bezpieczeństwo — Polska powinna liczyć na własne siły. Dlatego armię²¹ uznawano za najważniejszy czynnik bezpieczeństwa granic państwowych, armię mającą obronny charakter, opierającą się na powszechnym poborze rekruta, dobrze wyposażoną technicznie, zdyscyplinowaną i apolityczną. Odnośnie do tej ostatniej kwestii stronnictwo sprzeniewierzyło się własnym założeniom programowym, popierając w maju 1926 roku wojskowy przewrót Piłsudskiego i obalenie konstytucyjnej władzy państwowej. Stronnictwo proponowało na przyszłość oparcie obronności kraju na powszechnym wyszkoleniu obywateli i wzmoczeniu ekonomicznej wydolności państwa.

JAKIMI DROGAMI DO POLSKI LUDOWEJ?

Jakimi więc drogami PSL „Wyzwolenie” zamierzało prowadzić chłopów i swych zwolenników do przyszłej Polski Ludowej? Przede wszystkim drogą reform²², obliczoną na trudny do określenia czas, prowadzącą do eliminacji ekonomicznego i politycznego panowania klas posiadających. W pierwszej kolejności dążono do realizacji hasła „ziemia dla ludu”, do demokratyzacja posiadania, zmiany — na drodze ustaw — stosunków własnościowych, tak by wzmocnić siłę ekonomiczną chłopów jako najliczniejszej klasy społecznej, a tym samym doprowadzić do ich decydującego znaczenia politycznego.

Druga — oświatowa droga realizacji myśli politycznej PSL „Wyzwolenie”, miała, podobnie jak pierwsza, swe źródła w zaraniarskim hasle „oświata dla ludu”. Chłopi będą mogli stanowić o sobie i losach państwa, jeśli uzyskają odpowiedni poziom wiedzy i przygotowanie do roli gospodarza kraju. W dążeniu do przebudowy i „szlachetnienia człowieka” stronnictwo w swym systemie wartości eksponowało: umiłowanie wolności, poszanowanie prawa, obywatelską solidarność, zwalczanie wszelkiej krzywdy wynikającej z nierówności społecznej, wprowadzenie w życie zasad sprawiedliwości, swobodny rozwój narodowy wszystkich ludów, rzetelność i uczciwość w stosunkach prywatnych, publicznych i międzynarodowych, a przede wszystkim gotowość służby ojczyźnie.

Realizacja tych dwu dróg miała w istocie służyć trzeciej — wieńczącej całokształt wysiłków — zmierzającej poprzez rozszerzenie wpływów po-

²¹ Ustawa o powszechnej służbie wojskowej. Tamże, nr 7 z 17 II 1924, s. 2; O sprawach wojskowych. Tamże, nr 19 z 10 V 1926, s. 4.

²² Komunikat polityczno-organizacyjny. Tamże, nr 34 z 25 VIII 1925, s. 3. Zob. J. S m o ł a: Czy rewolucja chłopom i Polsce potrzebna? Tamże, nr 18 z 2 V 1926, s. 6. Por. B. M o t z: Parlamentaryzm zdrowiem i ratunkiem Polski. Tamże, nr 15 z 7 IV 1929, s. 2.

litycznych do zdobycia władzy państwowej. „Władza dla ludu” — oto cel najważniejszy w działalności PSL „Wyzwolenie”. Wyróżniano tu dwie możliwości. Pierwszą — oddolną drogę wiodącą przez opanowanie samorządów i sięgnięcie w konsekwencji po władzę państwową. Druga — odgórną, miała wieść przez wygranie wyborów parlamentarnych i ustanowienie rządów chłopsko-robotniczych. Stronictwo cechowała przesadna wiara w moc kartki wyborczej, mimo że w poszczególnych kampaniach wyborczych ludowcy nie uzyskiwali proporcjonalnej liczby mandatów poselskich. Przeciwnie, liczba posłów ludowców malała w sejmie w miarę upływu lat: w 1919 roku wynosiła 117, w 1922 — 125, w 1928 — 87, i w 1930 — 48.

Instrumentem wszelkich działań zmierzających do zdobycia władzy i siłą sprawczą powinno być — głosiło PSL „Wyzwolenie” — stronictwo ludowe — silna partia polityczna, wytyczająca kierunki działań i skupiająca szerokie rzesze chłopów i ludzi pracy wokół swego programu. Partia taka, według obliczeń PSL „Wyzwolenie”, w końcu lat 20-tych powinna zdobyć „60% reprezentacji w sejmie”. Gdyby tak się stało, wówczas jako partia dominująca mogłaby sprawować władzę samodzielnie bądź w sojuszu z partiami reprezentującymi interesy ludzi pracy.

Reformy — władza — reformy, oto droga realizacji myśli politycznej PSL „Wyzwolenie”, prowadząca do urzeczywistnienia ludowładztwa, to droga do Polski Ludowej. Wymuszone na państwie kapitalistycznym reformy miały służyć wzmocnieniu ekonomicznemu chłopów i ich świadomości udziałowi w życiu publicznym, a w konsekwencji zdobyciu władzy. Ewolucyjna droga przemian społeczno-ustrojowych, aczkolwiek dłuższa w porównaniu z przewrotem rewolucyjnym, miała prowadzić do zbudowania trwałego ustroju służącego interesom ludzi pracy.

WNIOSKI KOŃCOWE

Trudno jest oceniać myśl polityczną PSL „Wyzwolenie” głównie dlatego, że stronictwo nie zdobyło władzy i nie mogło swego programu wprowadzić w życie. Działalność ruchów i partii politycznych, a także ich sferę teoretyczno-koncepcyjną oceniamy, posługując się kryterium dynamicznego ujęcia procesów rozwoju społecznego. Odpowiedzmy przy tym na pytanie: czy myśl polityczna PSL „Wyzwolenie” była skierowana wstecz, zachowawczo, czy obliczona też na postęp społeczny? Biorąc za punkt wyjścia rzeczywistość, w której działało PSL „Wyzwolenie” — a więc lata 20-te — należy odpowiedzieć, że formułowane przezeń postulaty z punktu widzenia interesów ludzi pracy — głównie chłopów — i państwa polskiego przesądzały o społecznie postępowym obliczu wizji przyszłego państwa. O tym także świadczyły źródła myśli politycznej. Sięgały wszak do wielu wartości ogólnohumanistycznych, do postępowych prądów społecznych XVIII w. (rewolucja francuska), do dorobku myślowego propagatorów reform społecznych i polskiej myśli demokratycznej z końca XVIII i XIX w. Myśl polityczną PSL „Wyzwolenie” spajały dwie wielkie idee: wyzwolenia narodowego ziem polskich i skupienia ich w jednym niepodległym organizmie państwowym oraz społecznego wyzwolenia chłopów i ludzi pracy.

O społecznie postępowym obliczu koncepcji narodu i państwa w myśli politycznej PSL „Wyzwolenie” zaświadcza to, że: dążyło ono do demokratyzacji stanu posiadania środków/produkcji jako podstawy demokracji politycznej, do zniesienia wyzysku, likwidacji kapitalizmu, oparcia władzy w przyszłym państwie na ludziach pracy, że tworzyło wizję ustroju demokratycznego i rządu opartego na klasach pracujących, rozszerzenia ludowładztwa na szeroko pojmowany samorząd, że formułowało szeroki zakres wolności, praw i obowiązków obywatelskich, stało na gruncie rozdziału Kościoła od państwa, konstruowało demokratyczny model nauczania świeckiego, przyznawało mniejszościom narodowym autonomię, wreszcie stało na gruncie pokojowego współistnienia państw, wyeliminowania wojny ze stosunków międzynarodowych, poszanowania traktatów oraz rozstrzygania sporów drogą koncyliacji.

Koncepcja narodu i państwa w myśli politycznej PSL „Wyzwolenie” nie była wolna od pewnych niekonsekwencji bądź wyidealizowanych ujęć, do których zaliczamy: niepełne rozumienie klasowości społeczeństwa, niedoceny znaczenia klasy robotniczej w przemianach społeczno-ustrojowych, niesłuszne utożsamianie pojęcia dyktatury proletariatu z każdą inną dyktaturą, jednostronnie oceniano rewolucję jako siłę li tylko niszczącą, przesadnie eksponowano apolityczność biurokracji, oświaty, wojska, wymiaru sprawiedliwości. Stronnictwo cechowała też nadmierna wiara w kartkę wyborczą, niedoceny siły klas posiadających, które dysponowały przymusem państwowym. Pokojowa, legalna droga przeobrażeń społeczno-ustrojowych oddalała na czas trudny do określenia realizację interesów chłopów, a zarazem stawiała pod znakiem zapytania możliwość wprowadzenia w życie ustroju pośredniego między kapitalizmem a socjalizmem.

Mimo że PSL „Wyzwolenie” przesadnie eksponowało rolę chłopów, to jednak fakt, że jego działalność i koncepcje mobilizowały do aktywności szersze rzesze społeczne, przesądza ostatecznie o jego społecznie postępowym obliczu. Myśl polityczna PSL „Wyzwolenie” należała do rzędu postępowych prądów okresu międzywojennego, wszak kreśliła drogi walki o wyzwolenie społeczne chłopów i ludzi pracy. Jej liczne elementy były bliskie doktrynie socjalistycznej. Naczelną zasadą stronnictwa było sformułowanie: naród polski — to lud pracujący zorganizowany w suwerenne państwo o demokratycznym kształcie ustrojowym